

AD KNOTTER
 hoogleraar
 Vergelijkende Regionale
 Geschiedenis, Sociaal
 Historisch Centrum
 voor Limburg/
 Universiteit Maastricht

De Amerikaanse en Belgische vensterglasindustrie en de Nederlandse diamantindustrie (circa 1880-1940)

Vakbonden, arbeidsorganisatie en marktverhoudingen

In de sociale geschiedenis is het al enige tijd gebruikelijk de ontwikkeling van de vakbeweging in verband te brengen met de verhoudingen op de arbeidsmarkt en de veranderingen in de arbeidsorganisatie. In deze bijdrage zal ik die samenhang nader onderzoeken door de ontwikkelingen in de Amerikaanse en Belgische vensterglasindustrie te vergelijken met die in de Amsterdamse diamantindustrie. Die vergelijking is niet alleen interessant omdat daarin de samenhang tussen de vakverenigingen, de arbeidsmarkt en de arbeidsorganisatie goed te volgen is, maar ook omdat er tal van relaties waren tussen de Amerikaanse vensterglasindustrie en die in Charleroi en omgeving. Er zijn bovendien interessante parallellen, maar ook verschillen, met de evolutie van de arbeidsverhoudingen in de Amsterdamse diamantindustrie.

Over de arbeidsverhoudingen in de Amerikaanse vensterglasindustrie is vrij veel geschreven, het meest recent door arbeidshistoricus Ken Fones-Wolf.¹ De ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Belgische vensterglasindustrie kunnen we goed volgen dankzij het recente doctoraal proefschrift van Widukind De Ridder over loonsystemen, arbeidsorganisatie en arbeidsverhoudingen in de Belgische

◀ Collage van een postkaart met glasarbeiders en instrumenten van de diamantbewerkers.

glas- en textielnijverheid tussen 1886 en 1914.² Mijn promotor, de Utrechtse sociaal historicus Theo van Tijn (1927-1992), heeft veel geschreven over de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Amsterdamse diamantindustrie.³

In de tweede helft van de jaren 1880 emigreerden honderden geschoolde glasarbeiders uit België naar plaatsen in de buurt van Pittsburgh, waar de Amerikaanse vensterglasindustrie aanvankelijk was geconcentreerd, en later ook naar soortgelijke centra elders in Amerika, zoals Clarksburg in West-Virginia.⁴ Ze bleven contacten onderhouden met hun streek van herkomst en hadden grote invloed op de opbouw van de vakbeweging in de Amerikaanse vensterglasindustrie. Ook in de diamantindustrie bestond een Belgische connectie, omdat er veel uitwisseling was van diamantbewerkers tussen Amsterdam en Antwerpen, en omdat Amsterdam na de Eerste Wereldoorlog in toenemende mate te maken kreeg met Antwerpse concurrentie.

Het uitgangspunt: interne onderaanneming

In het inleidende hoofdstuk bij haar recente bundel *Supervision and Authority in Industry* besteedt Patricia Van den Eeckhout aandacht aan de ontwikkeling van de organisatie van het industriële arbeidsproces aan het einde van de 19e eeuw. Volgens diverse Amerikaanse, Britse en Franse auteurs werd het in de 19e eeuw veel voorkomende systeem van interne onderaanneming geleidelijk vervangen door een ander hiërarchisch systeem van gesalarieerde opzichters en voormannen.⁵ In het eerste geval nam de werkbaas zelf zijn hulpkrachten aan en betaalde hij die ook uit; in het tweede gaven voormannen leiding aan personeel dat rechtstreeks bij de fabriek in dienst was. Het systeem van interne onderaanneming was niet universeel en kende verschillende varianten, maar de auteurs die Patricia Van den Eeckhout aanhaalt, zijn het erover eens dat er aan het einde van de 19e eeuw een transformatieproces plaatsvond naar een nieuwe interne fabrieksorganisatie, die als zodanig de weg effende voor de invoering van management- en controlesystemen in de 20e eeuw, zoals het taylorisme.

In het systeem van interne onderaanneming sloot een werkbaas als onderaannemer een contract met de fabrikant over de te vervaardigen producten en over de vergoeding daarvoor. Het bedrijf voorzag hem van machines en grondstoffen, en zorgde voor de in- en verkoop, maar de onderaannemer organiseerde het productieproces, gaf leiding aan het voor de productie benodigde personeel dat hij zelf in dienst nam en ontsloeg en ook zelf uitbetaalde. Zo was in de jaren 1870 een *roller* (walser) in de Amerikaanse staalfabrieken geen opzichter als verlengstuk van de bedrijfsleiding zoals in de 20e eeuw; hij was als onderaannemer veelal lid van een vakbond, die de voorwaarden voor onderaanneming collectief met de werkgever uitonderhandelde.⁶ Elders werd het werk individueel aangenomen door 'een teamleider, die het contract voor zus en zo veel per eenheid aannam, anderen tegen daglonen inhuurde, en het verschil tussen de lonen van zijn helpers en de prijs die het bedrijf betaalde in zijn zak stak'.⁷ Die interne organisatie paste bij het gespecialiseerde karakter van veel fabrieksarbeid en de herkomst daarvan uit het

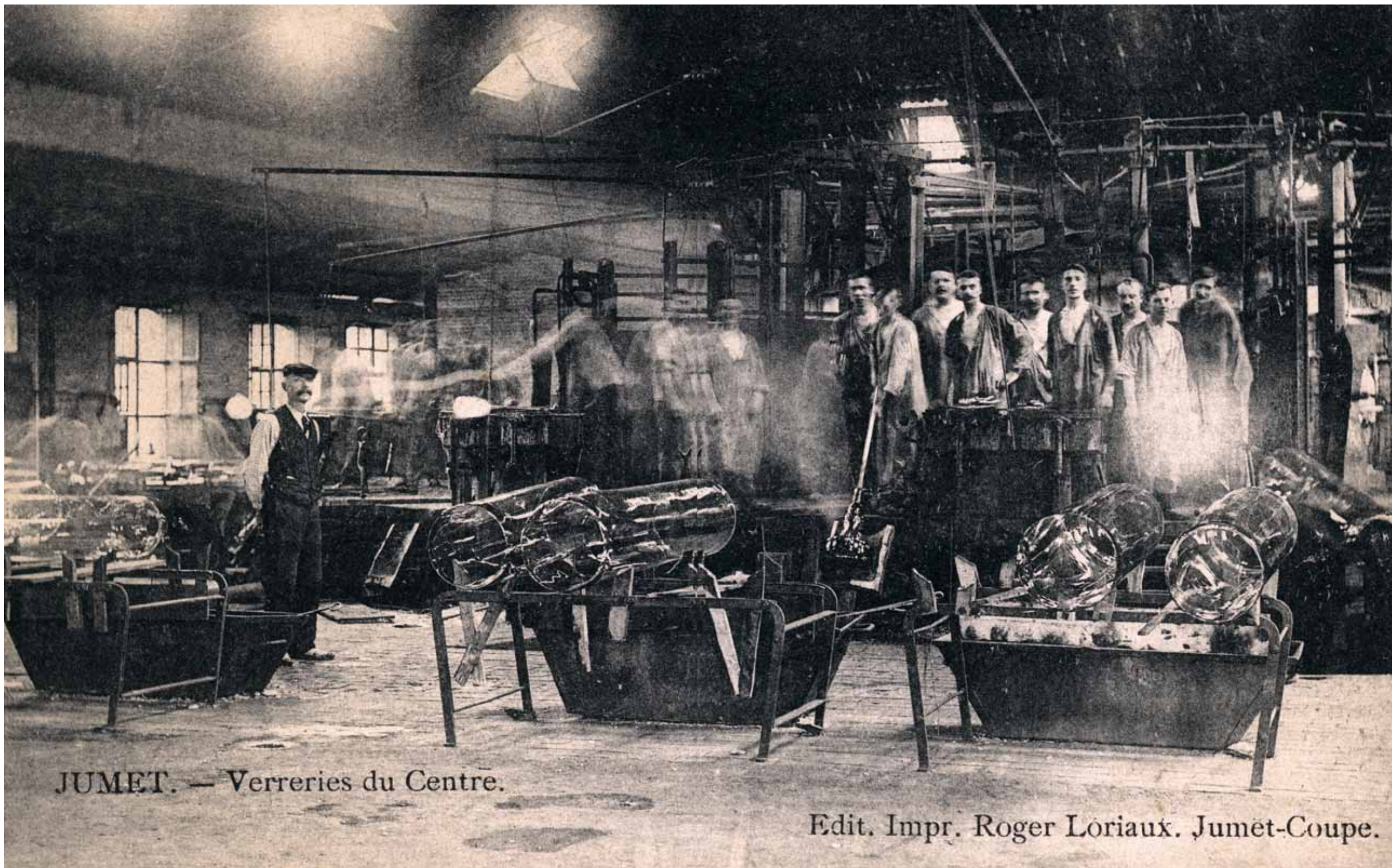
zelfstandige ambacht. In een arbeidsorganisatie onder leiding van voormannen daarentegen werden alle arbeiders, net als de voorman zelf, in dienst genomen of ontslagen door het bedrijf, tegen lonen die het bedrijf centraal had vastgelegd. In de Amerikaanse staalindustrie werd dat managementsysteem aan het eind van de jaren 1890 ingevoerd.⁸

Interne onderaanneming kende verschillende vormen. Zo onderscheiden de Amerikaanse auteurs Clawson en Nelson de variant van het *helper system*. Geschoolde fabrieksarbeiders namen hulpkrachten in dienst, onder wie vrouwen, kinderen en andere familieleden, die ze zelf betaalden om hen bij het werk te assisteren, bijvoorbeeld in de fabricage van glas en aardewerk en in de textielindustrie.⁹ In het kader van dat systeem vond de opleiding van hulpkrachten tot volwaardig geschoolde werkbazen plaats. Volgens Eric Hobsbawm was het systeem van onderaanneming in Engeland sinds 1870 op z'n retour en omstreeks de Eerste Wereldoorlog vrijwel verdwenen.¹⁰

Vakbonden in het stelsel van interne onderaanneming

Craig Littler, een van de Britse auteurs die Van den Eeckhout aanhaalt, heeft ook aandacht voor de rol van de vakbonden in dit systeem. Veel vroege Britse vakbonden waren verenigingen van interne onderaannemers, die ook het werk van hun helpers en hulpkrachten regelden. Hij noemt het voorbeeld van de Iron Workers' Union, in feite een vakbond van geschoolde onderaannemers. Technische veranderingen in de Britse staalindustrie versterkten de positie van de hulpkrachten, die in 1886 een eigen Steel Smelters Union oprichtten. Die keerde zich tegen het stelsel van interne onderaanneming en kwam daardoor in conflict met de Ironworkers' Union.¹¹ Volgens Sidney en Beatrice Webb, de bekende historici en theoretici van de Britse vakbeweging, werd in de scheepsbouw in de jaren 1870 de recent gevormde Union of Platers' Helpers stelselmatig gedwarsboomd door de oudere Boilermakers' Society. De verklaring was dat de Platers' Helpers 'een grote groep arbeiders op de scheepswerven vormden, die gewoonlijk niet in dienst zijn van en betaald worden door de werfeigenaren, maar door leden van de Boilermakers' Society'.¹² De *helpers* ontvingen daglonen, maar aangezien hun bazen, de *platers*, hun werktempo bepaalden, wilden zij in stukloon betaald worden om evenredig te kunnen profiteren. Volgens een getuige die het echtpaar Webb aanhaalde, kwam dat meer voor: 'Er is een soort stukwerk, waarin geschoolde werklieden arbeiders tegen tijdlonen in dienst nemen om het ongeschoolde deel van hun werk voor hen uit te voeren. [...] En het gebeurt daarbij wel dat de geschoolde werklieden hun arbeiders zeer slecht behandelen.'¹³ De Webbs voegen daaraan toe: 'De leden van de belangrijke categorie onderaannemers proberen in alle industrieën altijd arbeiders op tijdloon

De glasfabriek Verreries du Centre in Jumet. (© Musée du Verre de Charleroi) ▶



JUMET. — Verreries du Centre.

Edit. Impr. Roger Loriaux. Jumet-Coupe.

aan te nemen, met als doel voor zichzelf het grootst mogelijke voordeel te halen uit hun eigen arbeidsinspanning.’¹⁴

Dat soort conflicten deed zich ook voor in de Amerikaanse vensterglasindustrie. Technologische ontwikkelingen leidden ertoe dat het belang van *snappers* (helpers), en tegelijk ook hun aantal, vanaf het eind van de 19e eeuw sterk toenam. In de ambachtelijke glasblazerij moest de *snapper-up* of *carry-out boy* het voltooide glas naar het magazijn afvoeren, het opslaan en inladen voor transport.¹⁵ De glasblazers betaalden de *snappers* uit hun eigen verdiensten en hielden hun lonen daarom laag. ‘Er is niemand die een gewone werkman, dat wil zeggen een gewone arbeider, meer kan uitbuiten dan een geschoolde werkman’, merkte een tijdgenoot in dit verband op. De glasblazersvakbond werkte steeds met de werkgevers samen om te voorkomen dat de *snappers* zich organiseerden voor betere arbeidsvoorwaarden.¹⁶

‘Craft unionism’, ‘business unionism’, ‘regulatory unionism’

De vakbonden van onderaannemers waren typische *craft unions*, die hun specialistische en ambachtelijke status en bijbehorende hoge lonen verdedigden tegen hun werkgevers, maar indien nodig ook tegen hun ondergeschikten, zoals blijkt uit de hierboven aangehaalde voorbeelden. Ook in de Amerikaanse staalindustrie waren er spanningen tussen onderaannemers en hun personeel.¹⁷ *Craft unions* of ambachtelijke vakverenigingen ontstonden in de 19e eeuw, maar werden aan het eind ervan en in de eerste decennia van de 20e eeuw steeds meer vervangen door algemene bonden per bedrijfstak in plaats van per beroep. Een van de achtergronden daarvan was de hierboven geschetste verandering in de arbeidsorganisatie. Die leidde ertoe dat het personeel in algemene loondienst kwam en gemeenschappelijke belangen gezamenlijk ging articuleren in industriële vakbonden. In Amerika wordt dit *industrial unionism* genoemd. Die algemene vakbonden trachtten zich meer en meer als ‘verkoopkartel’ van het hele personeel tegenover de werkgevers te laten gelden en ontwikkelden een bijbehorende strategie.

Omdat het in de Verenigde Staten moeilijk was vakbondsactiviteiten te verbinden met politieke en ideologische doelstellingen – in tegenstelling tot de Europese socialistische beweging –, kwam het accent daar sterk op het economische aspect te liggen.¹⁸ Dat soort vakbondspolitiek heet daar *business unionism*: vakbonden stellen zich op als ‘een zakelijke beweging om arbeidskracht te verkopen als ware het een zak aardappelen’.¹⁹ Een van de aspecten daarvan noemt de Amerikaanse auteur Colin Gordon *regulatory unionism*.²⁰ In bepaalde bedrijfstakken gebruikten werkgevers sterke vakbonden en collectieve akkoorden om stabiele en voor alle deelnemers gelijke concurrentieverhoudingen op de arbeidsmarkt te realiseren en marginale bedrijven te disciplineren. Dat soort *regulatory unionism* deed zich al in de 19e eeuw voor in de Amerikaanse vensterglasindustrie.

De Amerikaanse vensterglasindustrie

Een ‘craftsman’s paradise’

In januari 1901 opende een groep Belgische glasbewerkers de Clarksburg Coöperative Window Glass Company, een coöperatieve vensterglasfabriek in Clarksburg, West-Virginia, die al gauw werk verschafte aan 75 geschoolde glasarbeiders en 100 hulpkrachten. In de jaren daarna werden er verschillende andere coöperatieve vensterglasfabrieken opgericht, meestal op initiatief van glasbewerkers uit België. Die coöperaties bleken een succes en trokken steeds meer Belgen aan, ook nieuwe immigranten, die zich in Adamston vestigden, een aparte wijk van Clarksburg in de buurt van de fabrieken. Ook elders richtten Belgische migranten productiecoöperaties op: in andere plaatsen in West-Virginia (Mannington, South Charleston), in Pennsylvania (Point Marion, Uniontown) en in Indiana (Matthews, Marion, Dunkirk).²¹ Tussen 1910 en 1920 nam het aandeel van vooral Belgische migranten in de geschoolde posities in de vensterglasfabricage toe. Ongeveer een derde van de leden van de National Window Glass Workers, de vakbond van de geschoolde glasbewerkers, was van Belgische afkomst. Zij bleven in contact met collega’s en verwanten in hun moederland.

Vooraf door de aanwezigheid van Belgische, en in mindere mate Franse, Duitse en Engelse vaklui, werd Clarksburg in het eerste decennium van de 20e eeuw een waar *craftsman’s paradise*. De glasarbeiders in de coöperaties waren veelal socialistisch georiënteerd: bij de verkiezingen in 1910 haalde de socialistische kandidaat in Adamston een kwart van de stemmen. Een van de voormannen van die beweging, Leo Quinet, was een Belgische glasblazer die in 1908 had meegedaan met de oprichting van een coöperatie, de Salem Window Glass Company. In 1911 werd hij de leider van de plaatselijke socialistische partij en in dat jaar haalde die in Salem (bij Clarksburg) bijna 40 procent van de stemmen.²² De socialistische overtuiging ging echter niet diep: tijdens de Eerste Wereldoorlog ruilden velen die in voor een Amerikaans patriottisme.²³

Verscheidene auteurs brengen de oprichting van productiecoöperaties in de vroege (socialistische) arbeidersbeweging in verband met de dreiging dat moderne, gemechaniseerde productiemethoden de positie van geschoolde, semi-zelfstandige ambachtslieden zou aantasten. Bernard Moss zag het als een onderdeel van ‘the socialism of the skilled workers’ in de 19e eeuw, Friedrich Lenger als een kenmerk van de ‘ambachtelijke fase van de arbeidersbeweging’.²⁴ Ik heb het zelf eerder verbonden met het begrip ‘defensieve standsreflex’ van Theo van Tijn.²⁵ Dat de Belgische migranten in de Amerikaanse vensterglasindustrie productiecoöperaties oprichtten, past naadloos in dat patroon. Het was een reactie op de mechanisering in die bedrijfstak sinds de jaren 1890, eerst door het toenemend gebruik van de continu- of wanoven, en vanaf 1903 ook door de introductie van machines om glascilinders te blazen. Dat ondermijnde de positie van de geschoolde arbeiders. Vooral glasblazers en ‘plukkers’ werden overbodig.²⁶ Die gespecialiseerde arbeiders verlieten de gemechaniseerde fabrieken en richtten gezamenlijk coöperaties of



Plukkers verzamelen de glasmassa uit de oven. (© Musée du Verre de Charleroi)

kleine familiebedrijven op. Ze gebruikten hun leidende positie in de vakbond van geschoolde vensterglasarbeiders, de Window Glass Workers Local Assembly 300 van de Knights of Labor, om de oprichting van hun coöperaties te ondersteunen met leningen.²⁷

De productiecoöperaties in de vensterglasindustrie hielden de concurrentie met de gemechaniseerde fabrieken nog vol tot na de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de oorlog voerden de private ondernemingen verdere technische verbeteringen door met machines die continu glasplaten produceerden zonder eerst cilinders te blazen (het zogenaamde Libbey-Owens-procedé), waardoor daar alleen de glas-snijders als geschoolde groep overbleven. De coöperaties die op basis van handwerk produceerden, konden het daardoor na de oorlog niet volhouden: in 1920 waren ze vrijwel allemaal verdwenen en werd er alleen nog vensterglas geproduceerd in private, gemechaniseerde bedrijven. Fones-Wolf heeft aangetoond dat veel van de geschoolde arbeiders uit de coöperaties later in half- en ongeschoolde functies in de gemechaniseerde fabrieken terechtkwamen, waar hun ervaring zichtbaar ook bij de machinale productie van vensterglas op prijs werd gesteld.²⁸

'Craft unionism' en 'regulatory unionism'

De National Window Glass Workers was in 1907 opgericht als opvolger van de Local Assembly 300 van de Knights of Labor en verenigde de geschoolde handwerkers in de vensterglasindustrie: de plukkers, de blazers, de uitstrekkers en de snijders. 'Plukkers' verzamelden ('plukten') een bepaalde hoeveelheid glasmassa uit de oven



Glasblazers blazen cilinders. (© Musée du Verre de Charleroi)

met behulp van een blaaspijp en gaven die vervolgens door aan de glasblazer om er een cilinder van te blazen. Die werden daarna in de lengte doorgesneden. Weer andere vaklui, de 'uitstrekkers', maakten de cilinders vlak. Ten slotte sneden de 'snijders' het glas op maat. De vakarbeiders in de coöperaties waren lid van die *craft union*. Hun veelal socialistische oriëntatie verhinderde niet dat ze hun bond graag exclusief hielden. *Snappers* of hulpkrachten werden, ondanks herhaald verzoek, niet toegelaten en in 1916 bleven de glasblazers en plukkers gewoon doorwerken toen de *snappers* staakten.²⁹

In de handwerkfase van de industrie bleef de rol van die hulpkrachten beperkt tot magazijnwerk ter ondersteuning van de plukkers en blazers. Net als andere hulpkrachten – de *mold-boys*, de *stick- of middle-boys*, de *bit-boys* en de *carry-in* of *taker-in boys*³⁰ – waren het aanvankelijk vaak zonen of andere jonge familieleden, die zo werden ingewijd in het vak. Omdat ze door de glasarbeiders zelf werden betaald, was hier sprake van het *helper system* dat ik hiervoor heb genoemd als variant van interne onderaanneming. Ook de *shove-in boys* of helpers van de uitstrekkers betaalden ze zelf, en ook in dit geval kwamen helpers en werkbazen soms tegenover elkaar te staan, zoals bij een staking van de *shove-in boys* in 1899, die door de uitstrekkers werd gebroken.³¹

Het is niet duidelijk hoelang dit helpersysteem zich in de vensterglasindustrie heeft gehandhaafd. In de periode van de Knights of Labor had de Local Assembly 300 zich ertegen gekeerd, bijvoorbeeld bij het uitstrekken, maar alleen ten bate van de werkbazen.³² Met de invoering van continu-ovens in de jaren 1890 en de verdere mechanisatie in de jaren daarna kregen de helpers een andere rol. Ze vervulden



Na het blazen worden de cilinderkoppen afgesneden. (© Musée du Verre de Charleroi)

vanaf toen meer taken en werden niet meer beschouwd als leerjongens, maar als zelfstandige arbeiders. Ze kwamen ook niet meer uit de gezinnen van de migranten, maar uit de reeds gevestigde Amerikaanse bevolking en immigranten uit Zuid- en Oost-Europa. Er was dus ook een etnisch verschil.³³ In 1901 begonnen de Knights of Labor de *snappers* afzonderlijk te organiseren, maar slechts met tijdelijk succes.

In de handwerkfase, dus voor de mechanisatie vanaf de jaren 1890, beheersten de ambachtslieden en hun *craft union* de productie van vensterglas. Tot in de jaren 1830 coördineerden de glasblazers als werkbazen het hele proces.³⁴ In die tijd assisteerden leerjongens hen bij het 'plukken', maar later ontwikkelde dat zich tot een apart specialisme. Soms werden de plukkers wel nog door de glasblazers betaald. Ook het snijden en uitstrekken van de glascilinders werden zelfstandige specialismen. In de jaren 1860 ontstonden er in Pittsburgh, het toenmalige centrum van de vensterglasindustrie, aparte vakverenigingen voor elk van die specialismen. In 1879 en 1880 verenigden die zich in de Local Assembly 300, Knights of Labor, Window Glass Workers of America.³⁵

Alleen plukkers, blazers, snijders en uitstrekkers konden lid worden van die vakbond. Het ging om een ware 'arbeidersaristocratie': ze maakten slechts 40 procent



Uitstrekkers maken het glas vlak. (© Musée du Verre de Charleroi)

uit van het totale aantal werklieden in de vensterglasindustrie en verdienden bijna drie keer meer dan ongeschoolde hulpkrachten.³⁶ Omdat de glasfabricage afhankelijk was van die gespecialiseerde vakarbeiders, slaagden ze er met behulp van hun vakbond in de toegang tot het beroep, de arbeidscondities en zelfs de omvang van de productie grotendeels te controleren. Een auteur beschrijft de Local Assembly 300 als 'one of the most powerful labor unions in the history of the United States'.³⁷ De vakbond had regels onderhandeld over de omvang van de productie, de prijzen en de organisatie van het werk. Om een overaanbod aan arbeid te voorkomen, werd de toelating van leerjongens beperkt tot familieleden; hun aantal en de opleidingsduur werden strikt gereguleerd. Pogingen van de werkgevers om immigranten uit België te werven, werden in het begin van de jaren 1880 met succes bestreden en het was Local Assembly 300 die in 1884 kon bepalen dat er toch zes- à zeventhonderd Belgen mochten overkomen. Het internationale karakter van de arbeidsmarkt voor het vensterglas bracht de vakbond er in die jaren toe de Universal Federation of Window Glass Workers of the World op te richten, een internationale organisatie met ook een afdeling in Charleroi.³⁸

De werkgevers verenigden zich vanaf 1880 in de American Window Glass Manufacturers Association. Ze waren bereid zich aan die vorm van *regulatory unionism* te onderwerpen, omdat het in de ambachtelijke fase vrij gemakkelijk was om een glasfabriek op te richten. Ze hadden er belang bij de toetreding van nieuwe producenten en de concurrentie op arbeidsvoorwaarden te beperken, maar konden dat alleen via de vakorganisatie realiseren: 'Bedrijven konden hun marktaandeel behouden omdat de vakbond de toegang van nieuwe bedrijven tot de industrie afdoende reguleerde door middel van haar controle op de geschoolde arbeid'.³⁹ Dat *dual monopoly* (van



De snijders snijden het glas op maat. (© Musée du Verre de Charleroi)

werkgevers- en werknemersorganisaties) met gereguleerde productie en prijzen en met hoge lonen voor de *craft workers*, was mogelijk omdat hoge invoertarieven de Amerikaanse markt beschermden tegen buitenlandse (vooral Belgische) concurrentie. Het bleef gedurende twintig jaar in stand.

De ondergang van het 'dual monopoly' en de opkomst van 'industrial unionism'

De invoering van de continu-oven in de jaren 1890, de verhuis van de industrie naar plaatsen waar aardgas als brandstof beschikbaar was – zoals in West-Virginia – en de verdere mechanisatie, brachten de vakbond en het hele systeem van arbeidsregulering in een crisis. In 1903 'was de combinatie van arbeiders en fabrikanten ingestort, de prijzen en de omvang van de productie waren gedestabiliseerd, rivaliserende bonden en fabrikanten voerden onderling strijd'.⁴⁰ De snijders en uitstrekters scheidden zich af van de Local Assembly 300, die gedomineerd werd door plukkers en glasblazers die veelal uit België kwamen; de invloed van de Local Assembly bleef beperkt tot de kleine, handmatig werkende ondernemingen. Ook de hereniging van alle vakarbeiders in de National Window Glass Workers (NWGW) in 1907 kon dat niet veranderen. De NWGW overleefde door nauw samen te werken met de handmatig werkende bedrijven en moest daarbij loonsverlagingen accepteren om die concurrerend te houden.⁴¹

De moderne fabrieken richtten in 1898 hun eigen verkoopkartel op, de American Window Glass Company. Omdat het toen nog steeds goed mogelijk was nieuwe vensterglasfabrieken op te richten, onder meer in de vorm van de hiervoor genoemde

productiecoöperaties, slaagde deze *marketing trust* er echter niet in de markt te beheersen. De bedrijven die bij die trust waren aangesloten, controleerden slechts ongeveer 60 procent van de totale Amerikaanse vensterglasproductie. Van de overige 40 procent kwam in 1902 circa 20 procent voor rekening van de coöperaties. De niet-gemechaniseerde bedrijven hadden eigen verkoopkantoren met als doel de productie van de leden te reguleren: de Independent Glass Company voor de zelfstandige producenten en de Federation Window Glass Company voor de coöperaties. De door Belgen gedomineerde glasbewerkersbond NWGW had alleen invloed in die laatste soort bedrijven. Het *dual monopoly* was dus zowel aan werknemers- als aan werkgeverszijde doorbroken, zonder dat er een nieuwe vorm van marktordening voor in de plaats was gekomen. Verschillende pogingen om de afzet te reguleren mislukten. Het gevolg was overproductie, prijs- en loondumping: in 1912 moest de NWGW genoegen nemen met een loonsverlaging van 30 procent in het handwerk om de concurrentie met de gemechaniseerde fabrieken vol te kunnen houden. In 1918 waren er geen loonverschillen meer tussen de geschoolde handwerkers en de industriearbeiders in het vensterglas.⁴²

De ondergang van de coöperaties na de Eerste Wereldoorlog betekende het einde van de invloed van de *craft union* in de vensterglasindustrie. Door de kapitaalintensiteit van de gemechaniseerde fabrieken was de toegang voor nieuwkomers veel moeilijker geworden, en de bedrijfstak had de vakbonden niet meer nodig om de productie te reguleren.⁴³ De opheffing van de NWGW in 1928 'symboliseerde de ondergang van het ooit sterk gewaardeerde en goed betaalde ambacht van het vensterglasblazen'.⁴⁴ Pas in de jaren 1930, toen de verschillen tussen geschoolde en minder geschoolde krachten door de mechanisatie volledig waren genivelleerd, was het mogelijk een algemene industriële vakorganisatie in de vensterglasindustrie te vormen, de Federation of Flat Glass Workers in 1933.⁴⁵ De vakbondservaring van de vroegere Belgische vakarbeiders speelde een positieve rol bij de oprichting van die nieuwe organisatie. De namen van de bestuursleden van de afdeling in Clarksburg maken dat duidelijk: Fernand en Jules Wery, Louis en Phil Malfregeot, Danton Caussin, Amil Gregoire en Arthur Lorrant.⁴⁶ Maar onderhuids bleven er spanningen: 'Zij pasten zich niet gemakkelijk aan aan de industriebrede arbeidscontracten van de vakbonden in de massaproductie.'⁴⁷

De hiërarchische structuren in de fabrieken berustten toen al lang niet meer op de mate van geschooldheid, maar op het management van *salaried officials*.⁴⁸ Dat betekende 'intensiever toezicht, slechtere arbeidsomstandigheden en een autoritairdere managementstijl'.⁴⁹ Volgens Fones-Wolf gebruikten voormannen in de jaren 1930 'de angst voor werkloosheid om hun macht te vergroten door willekeurige arbeiders die over lonen en arbeidsomstandigheden durfden te klagen, disciplinair te straffen'. Een van de voornaamste eisen van de nieuwe, industriële vakbond was dan ook 'bescherming tegen de willekeur van de voorman'.⁵⁰

Arbeiders in een glasfabriek. (© Musée du Verre de Charleroi) ▶



De vensterglasindustrie in Charleroi en omgeving

Trage mechanisatie, instabiliteit en arbeidsconflicten

Waar in het voorgaande sprake was van glasarbeiders uit België, moet je in feite steeds 'Charleroi en omgeving' lezen. Daar was de Belgische vensterglasindustrie geconcentreerd, onder andere in Charleroi zelf, maar vooral in omliggende plaatsen als Lodelinsart, Jumet, Dampremy, Mariemont, Jemappes, Courcelles en Gilly. In 1913 werkten 11.255 van de 13.095 Belgische vensterglasarbeiders in die streek.⁵¹ Van een beweging voor de oprichting van productieve coöperaties, die onder de Amerikaans-Belgische vakgenoten zo veel weerklank vond, was hier weinig te merken. Als reactie op de mechanisatie van de industrie werd in 1924 besloten de sinds 1919 bestaande Verreries de la Paix 'à participation ouvrière', waarin de vakbond Nouvelle Union Verrière⁵² kapitaal had geïnvesteerd, nieuw leven in te blazen 'afin de défendre l'ancien procédé'. Het bedrijf hield het nog vol tot 1928.⁵³

De mechanisatie in de Belgische vensterglasindustrie ontwikkelde zich veel trager dan die in de Amerikaanse. Daardoor slaagde de vakbond in Charleroi er beter in de positie van de vakarbeiders in de 'reguliere' bedrijven te beschermen. Charleroi had weliswaar vooropgelopen bij de introductie van de continu- of wanooven in de jaren 1880 – in Amerika werd die pas in 1889 naar Belgisch voorbeeld geïntroduceerd –, maar het duurde veel langer voor machines om glascilinders te blazen of glasplaten te trekken, ingang vonden. De eerste en voorlopig enige mechanische glasblazerij kwam in 1914 in bedrijf in Dampremy; de echte 'industriële revolutie' in de Belgische vensterglasindustrie vond pas in de tweede helft van de jaren 1920 plaats. Om de ambachtelijke basis van de industrie en de controle op het arbeidsaanbod te behouden, moest de Nouvelle Union Verrière in de periode voor de Eerste Wereldoorlog – net als haar Amerikaanse tegenhanger in de ambachtelijke coöperaties – wel een prijs betalen, namelijk loonsverlagingen. Door steeds nieuwe afzetmarkten aan te boren, kon de productie blijven groeien, maar dat lukte niet op de voorheen belangrijke Amerikaanse markt, waar men concurreerde met de gemechaniseerde Amerikaanse bedrijven: tussen 1905 en 1913 daalde het aandeel van de export naar de Verenigde Staten van 30 naar 4 procent.⁵⁴

Door de lage mechanisatiegraad waren er relatief gezien niet veel investeringen nodig om een nieuw bedrijf in Charleroi op te richten, ook niet nadat in de jaren 1880 de continu-ovens waren ingevoerd. Doordat er nieuwe bedrijven toetraden, er bijgevolg overproductie was, waardoor de bedrijvigheid werd stilgelegd en pas werd hervat bij economisch herstel, ontstond er instabiliteit. Zo waren er in het eerste decennium van de 20e eeuw overproductiecrisisen in 1901-1902, 1904 en 1908.⁵⁵ Die periode wordt gekenmerkt door de strijd van de Nouvelle Union Verrière over de controle van het arbeidsaanbod van de vakarbeiders, en daarmee over de lonen. De vakbond ijverde er voornamelijk voor om als collectieve contractpartij erkend te worden en om het traditionele systeem toe te passen om in slechte tijden de arbeid onderling te verdelen (*travail à deux pour un*), om zo te voorkomen dat werkloosheid onderlinge concurrentie en loondruk zou veroorzaken. Om dat gewoonterecht

te behouden, waren er in 1900-1901 en 1905 stakingen. Een andere methode om het arbeidsaanbod te reguleren, was de periodieke emigratie, niet alleen naar de Verenigde Staten, maar ook naar centra van vensterglasindustrie in andere landen.⁵⁶

'Regulatory unionism'

De individualistisch ingestelde glasfabrikanten (*mâitres-verriers*) hadden ieder hun eigen verkoopkantoor – veelal in Londen – en via die intermediairs werd elke beweging op de afzetmarkt rechtstreeks vertaald in fluctuerende opdrachten en prijzen. Er bestond geen samenwerking om de productie en de verkoop te regelen naar de vraag.⁵⁷ Door de grote concurrentie onder de fabrikanten konden de exportkantoren de prijzen naar hun hand zetten en die werden dan weer vertaald in de lonen. De vakarbeiders hadden er dus alle belang bij om tot stabielere marktverhoudingen te komen. Hun bond, de Nouvelle Union Verrière, was de facto de enige collectieve kracht die in staat was marktordening af te dwingen. Om te voorkomen dat de overproductiecrisisen steeds op de lonen afgewenteld zouden worden, begon die vakbond vanaf 1909 druk uit te oefenen op de patroons om een eigen, algemeen verkoopkantoor op te richten, om de omvang van de productie te reguleren. Door onderlinge prijsafspraken zouden immers ook de lonen gestabiliseerd kunnen worden. Ondanks veel tegenstand van de bestaande verkoopagenten en individuele industriëlen, lukte het de bond – met name voorzitter Edmond Gilles – om de werkgevers te overtuigen van het nut van een gezamenlijk verkoopkantoor. Gilles dreigde onder meer met extra looneisen en een boycot van bedrijven die weigerden zich daarbij aan te sluiten.

De Mutuelle des *mâitres-verriers* kwam in 1911 tot stand. Het verkoopkantoor regelde de gezamenlijke productie naar de vraag en werkte samen met de Nouvelle Union Verrière om de beschikbare mankracht over de bestaande bedrijven te verdelen. Men sloot nu ook collectieve arbeidscontracten. Onderdeel van de deal was dat de patroons alleen nog vakbondsleden aanstelden en dat nieuwe leerjongens via de glasvakbond werden aangeworven, afhankelijk van de vraag. De bond bleef dus controle houden over het arbeidsaanbod. In ruil voor die samenwerking werden er loonsverlagingen geaccepteerd. Maar zodra bedrijven niet-vakbondsleden aannamen of de traditionele verhouding tussen vakarbeiders en andere werknemers trachtten te wijzigen, trok de bond ten strijde. Dat was in 1919 het geval in een vijf maanden durende staking, waarbij de vakbond aan het langste eind trok.⁵⁸

Terwijl het hiervoor beschreven *dual monopoly* van vakbond en werkgeversorganisatie in de Verenigde Staten na de eeuwwisseling verloren was gegaan, en de vakbond van geschoolde glasbewerkeren daar alleen in de productiecoöperaties een positie behield, slaagden de Belgische vakarbeiders erin hun invloed op de arbeidsmarkt in de gehele vensterglasindustrie te consolideren door samen te werken met de werkgevers in een typerende vorm van *regulatory unionism*. Die positie, gebaseerd op het behoud van de traditionele productiemethode rondom de gespecialiseerde glasblazer, kon men volhouden tot 1924. Maar geleidelijk won ook hier de mechanische glasfabricage terrein met behulp van machines volgens

het Libbey-Owens-procedé, die in Amerika al langer gangbaar waren. Tegen 1930 werd ook in België 90 procent van het vensterglas mechanisch geproduceerd. Die fabrieken richtten in 1927 een eigen verkoopkartel op, sinds 1930 Union des Verreries Mécaniques Belges genaamd, dat in feite werd beheerst door grote investeerders, met name de Société Générale en de Banque de Bruxelles. De rol van de Nouvelle Union Verrière in de ordening van de markt was daarmee uitgespeeld: het Belgische grootkapitaal trok zich weinig aan van regionale verhoudingen of belangen van specifieke arbeidersgroepen.⁵⁹

'Craft unionism'

Net als haar Amerikaanse tegenhanger, de National Window Glass Workers, was de Nouvelle Union Verrière een typische *craft union*, die on- en halfgeschoolde glasarbeiders uitsloot. In 1891 karakteriseerde de socialistische voorman Emile Vandervelde de bond als een *société de maintien de prix*, vergelijkbaar met soortgelijke organisaties in kleine ambachtelijk bedrijven.⁶⁰ De bond kon een machtspositie opbouwen omdat de vensterglasindustrie primair afhankelijk was van de scholingsgraad van haar leden. De geschoolde glasarbeiders waren niet zo gemakkelijk te vervangen als fabrieksarbeiders of hulpkrachten. Zolang de bond zeggenschap had over de toegang tot het beroep en het aanbod kon controleren, bleef die machtspositie tegenover de patroons in stand. Dat was dan ook steeds het strijdpunt bij arbeidsconflicten.

De voorganger van de Nouvelle Union Verrière, de Union Verrière, was opgericht in 1883. Volgens Vandervelde was het doel om het loonpeil te behouden door het arbeidsaanbod te beperken. Dat wilde ze realiseren door ten eerste uitsluitend volleerde glasblazers, plukkers, snijders en uitstrekkers toe te laten, ten tweede door controle uit te oefenen op de toelating van leerlingen en tot slot door een strenge ballotage voor het lidmaatschap.⁶¹ Zo bouwde de bond voort op een ambachtelijke traditie om alleen familieleden als leerlingen aan te nemen (*ouvriers du sang*). Rond 1850 was daarover al een conflict ontstaan met de patroons, die buiten de eigen kring van de glasblazers leerlingen wilden aanwerven.⁶² Ook de oprichting van de Union Verrière hing samen met de ijver van de werkgevers om veel meer leerlingen toe te laten en de beperkingen van het aanbod op andere wijze te doorbreken.

In 1884 was er een eerste krachtmeting, toen de bond het systeem van *travail à deux pour un* wilde invoeren om de werkloosheid te bestrijden. Het was naar aanleiding van die staking dat er zes- tot zevenhonderd glasarbeiders naar de Verenigde Staten emigreerden op uitnodiging van de Local Assembly 300 in Pittsburgh (zie eerder). Dat emigratie een onderdeel was van de strategie om het aanbod te reguleren, blijkt uit het feit dat de weerstandskas van de bond diende om de kosten op te vangen van zowel stakingen als werkloosheid en emigratie, zonder onderscheid.⁶³ Opmerkelijk is dat er tijdens die staking een conflict ontstond tussen de glasblazers en andere glasbewerkers. Die eisten een loonsverhoging van 20 procent, die ten koste zou gaan van de lonen van de glasblazers ('que l'on retranchera aux souffleurs').⁶⁴ Dat wijst op een vorm van collectieve loonberekening. Elders wordt gemeld dat de

glasblazers sinds de aanstelling van een tweede plukker niet meer voor hun lonen opdraaiden. De Ridder concludeert daaruit dat de glasblazers daarom sinds omstreeks 1880 niet meer als interne onderaannemers werkten.⁶⁵ Na de staking werd de strijdlijn tussen de verschillende beroepsgroepen voorlopig weer begraven; zij bleven aangesloten bij de Union Verrière. Dat neemt niet weg dat er net als in de Verenigde Staten grote verschillen bestonden tussen arbeiders, met de glasblazers aan de top van de hiërarchie. Zij vormden 'une aristocratie ouvrière, une classe mieux payée et considérée'.⁶⁶

De geschoolde glasarbeiders 'op warm glas' (glasblazers, plukkers en uitstrekkers) beheersten de Union Verrière. Zij hadden veelal heel andere belangen dan de arbeiders 'op koud glas', die bij de eindbewerking en opslag betrokken waren, zoals snijders, inpakkers en magazijniers – te vergelijken met de Amerikaanse *snappers*. Een tekenend verschil is dat de glasblazers stuklonen, de snijders tijdlonen ontvingen.⁶⁷ Aanvankelijk waren de snijders, net als in de Verenigde Staten, aangesloten bij de Union Verrière en haar opvolger de Nouvelle Union Verrière. Na een staking in 1895 ging de bond akkoord met een loonsverlaging van de snijders, terwijl de blazers en plukkers hun lonen wel konden verhogen. Daarop verlieten de snijders de bond om zich aan te sluiten bij het in 1890 opgerichte Syndicat des Magasiniers Verriers.⁶⁸

De Nouvelle Union Verrière slaagde er niet in om eenheid tussen alle glasbewerkers tot stand te brengen. Aanvankelijk streefde ze ernaar ook de arbeiders 'op koud glas' in de bond te verenigen, mogelijk omdat die toen nog onder socialistische invloed stond⁶⁹, maar die solidariteit duurde niet lang.⁷⁰ Zolang het handwerk de industrie beheerste, bleven er conflicten bestaan met de Syndicat des Magasiniers Verriers, die doen denken aan de conflicten tussen de Amerikaanse National Window Glass Workers en de *snappers*. Tekenend in dat verband is een uitspraak van de voorzitter van de Nouvelle Union Verrière, Edmond Gilles, uit 1920: 'Er zijn ten minste vijftien beroepen in de glasindustrie, maar er is er maar een dat produceert, dat is dat van zij die het glas blazen. Toch willen de anderen, die slechts hulpkrachten zijn, net zoveel verdienen als de blazers. Dat zal niet gebeuren zolang ik aan de Union verrière ben verbonden.'⁷¹ In die tijd was er al lang een afstand ontstaan tussen de glasbewerkerbond en de socialistische beweging. Ook in dat opzicht leek de strategie van de Nouvelle Union Verrière op het Amerikaanse *business unionism*.

De moeizame weg naar 'industrial unionism'

In 1891 was Emile Vandervelde nog optimistisch over de perspectieven om de exclusiviteit van de geschoolde glasarbeiders te doorbreken, omdat de mechanisatie de grote verschillen in scholingsgraad zou nivelleren: 'In de glasindustrie zal dit dus, net als overal elders, de logische en onvermijdelijke uitkomst zijn: de geautomatiseerde industrie, waarin handvaardigheid er niets meer toe doet en het beroepsmonopolie onmogelijk in stand gehouden kan worden.'⁷² Wat Vandervelde voorspelde, was in de Amerikaanse vensterglasindustrie in de gemechaniseerde sector inderdaad werkelijkheid geworden. Maar door de uitweg die de geschoolde

vakarbeiders daar hadden in de productiecoöperaties, duurde het tot in de jaren 1930 tot de vakorganisatie was omgevormd tot een algemene industriële bond die alle glasarbeiders omvatte. Ook in de Belgische vensterglasindustrie liet de door Vandervelde voorspelde ontscholing en nivellering als gevolg van de mechanisatie op zich wachten. De vakarbeiders bij de glasblazers behielden een machtspositie door hun exclusiviteit, tot in de late jaren 1920 ook daar de mechanisatie was voltooid.

Net als in Amerika kwam de mechanisatie vooral ten goede aan de vroegere hulpkrachten, de *magasiniers* en andere werkers ‘op koud glas’: in de gemechaniseerde fabrieken maakten zij meer dan de helft van het personeel uit.⁷³ Omdat de specialismen van de vakarbeiders ‘op warm glas’ overbodig werd, moesten zij vanaf 1927 op gelijke voet met de *magasiniers* in de gemechaniseerde fabrieken gaan werken. ‘Deze mannen, die [...] zeer geprivilegieerd waren en hoge beloningen ontvingen [...], zijn vandaag in alle opzichten proletariërs’, aldus Lefèbvre in 1938. Maar lang niet alle voormalige vakarbeiders waren daartoe bereid: van de 6000 glasarbeiders die in 1921 lid van de Union waren, werkten er in 1936 1550 in de gemechaniseerde fabrieken. De overigen waren in andere bedrijfstakken terechtgekomen (1750), werkloos (400), gepensioneerd (1378) of overleden (512).⁷⁴

In 1925 was er een landelijke federatie van glasbewerkers tot stand gekomen, de Fédération Nationale des Travailleurs du Verre. Daarin werkten verschillende vakorganisaties uit de gemechaniseerde vensterglasfabrieken samen: naast het Syndicat des Magasiniers-Verriers bijvoorbeeld ook het in 1924 opgerichte Syndicat des verreries mécaniques. Dat bestond uit nieuw aangetrokken werkers in de vensterglasindustrie, onder wie aanvankelijk ook oud-leden van de Nouvelle Union Verrière, die toen nog geen arbeiders uit de gemechaniseerde fabrieken toeliet. Die houding was echter niet vol te houden: later konden de vroegere vakarbeiders wel lid blijven. De Nouvelle Union Verrière bleef als afzonderlijke organisatie bestaan, vooral vanwege de pensioenrechten die de bond had opgebouwd. In 1928 werkte de Fédération des Travailleurs du Verre samen met de Union Verrière in een loonactie, maar de laatste weigerde nog steeds mee te doen aan een gezamenlijke manifestatie in Charleroi. Niettemin was dat het begin van verdere samenwerking. In 1930 werd die geïnstitutionaliseerd in een comité van samenwerking, dat zich aansloot bij de Intersyndicale du Bassin de Charleroi, maar niet bij de Parti Ouvrier Belge.⁷⁵

De Amsterdamse diamantindustrie en de vakorganisatie van diamantbewerkers

Interne onderaanneming en ‘craft unionism’

Net als de Belgische vensterglasindustrie was de Nederlandse diamantindustrie geconcentreerd in één plaats: Amsterdam. Andere overeenkomsten waren de focus op de export, het geschoolde karakter van de arbeid en de periodieke migratie naar andere nijverheidscentra. Net als de vensterglasindustrie in Charleroi was de diamantindustrie in Amsterdam gevestigd door de aanwezigheid van een betrekkelijk gesloten groep vaklieden, die de geheimen van het vak overdroeg aan

eigen kinderen of die van verwanten.⁷⁶ De Amsterdamse diamantbewerking is een treffend voorbeeld van een via interne onderaanneming georganiseerde industrie. In het begin van de 19e eeuw – de diamantbewerking was toen al lang in Amsterdam gevestigd – besteedden juweliërs het werk tegen stukloon uit aan de verschillende deelbewerkers (klovers, snijders en slijpers), die thuis of in ateliers van de juweliërs werkten, en wat de slijpers betrof ook op speciaal daarvoor ingerichte zolders, waar ze zitplaatsen aan slijpmolens huurden. Vanaf de jaren 1820 richtten juweliërs slijpfabrieken op, waar de molens eerst door paarden en na 1840 door stoomkracht werden aangedreven. Het kloven en snijden bleef thuis en in de ateliers van juweliërs plaatsvinden. Slijpersbazen huurden slijpaccommodatie in de fabrieken en brachten hun eigen gereedschap mee. Zij werkten op stukloon voor de juweliërs van wie ze werk aannamen en hadden zelf slijpersknechten, verstellers (die de te slijpen diamanten vast- en verzetten), leer- en loopjongens in dienst. De knechten werkten op tijdloon – ‘vast geld’ genoemd – zoals ook elders bij onderaanneming gebruikelijk was. Juweliërs bleven vooral werk uitbesteden, hoewel ze nauw betrokken waren bij de molenverhuur. De slijpers huurden slijpcapaciteit bij molenverhuurders, maar konden als zelfstandige ambachtslieden in principe voor verschillende juweliërs werken.⁷⁷

In 1866 vormden de slijpersbazen een Diamantslijpers-Vereeniging, een typische *craft union*, die hun belangen op verschillende fronten moest verdedigen, aldus van Tijn: ‘Tegenover de fabrieken moesten zij een zo laag mogelijke molenhuur bedingen, tegenover de juweliërs een zo hoog mogelijk slijptarief, tegenover de verstellers zo laag mogelijke lonen en tegenover de leerlingen of hun ouders eveneens lage lonen en zo hoog mogelijke leergelden en voorts langlopende leercontracten, zodat de leerlingen, reeds geoefend, nog een tijdlang zeer goedkope arbeid aan de leermeesters leverden.’⁷⁸ Het ambachtelijke karakter van die Diamantslijpers-Vereeniging blijkt ook uit de oprichting van een eigen molenverhuurbedrijf in 1873, de nv Amsterdamsche Diamantslijperij, meegefinancierd door de vereniging en uitsluitend bestemd voor leden. Er is een zekere analogie met de productiecoöperaties van de vensterglasmakers. De slijpers konden zelf, zonder tussenkomst van juweliërs, ruwe diamant (‘ruw’) inkopen. Zij werden ‘eigenwerkmakers’ genoemd. Het ging hier om briljantslijpers. De roosjesslijpers, een ander specialisme, richtten eveneens een eigen ‘roosjesslijpersfabriek’ op, waarschijnlijk ook met financiële participatie van hun vakvereniging en alleen toegankelijk voor leden.⁷⁹

In die jaren (1871-1873) werd de diamantbewerking volkomen op zijn kop gezet: uit nieuw ontdekte diamantvelden in Zuid-Afrika werden enorme hoeveelheden ruwe diamant aangevoerd. In die zogenaamde Kaapse Tijd ontstonden er naast de al genoemde briljantslijpersvereniging, aparte vakverenigingen van specialisten in de diamantnijverheid: roosjesslijpers, briljantsnijders, klovers en verstellers. Die verenigingen probeerden elk afzonderlijk het aanbod in hun vak te controleren door de aanname van leerlingen te reguleren, en stelden ook eisen aan het tarief van aangenomen werk. Die konden ze in die kortstondige bloeiperiode gemakkelijk realiseren. De verstellers, die door de slijpersbazen werden betaald, organiseerden



Een van de drie hoofdbewerkingen in de diamantnijverheid: het kloven ... (uit: Ad KNOTTER, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*)

in 1872 een staking die tegen de slijpers was gericht. Na de conjuncturomslag op het eind van 1873 hadden die verenigingen echter geen verweer tegen de sterke loondruk als gevolg van de concurrentie onder de juweliers en eigenwerkmakers. In de loop van de jaren 1880 gingen ze ten onder.⁸⁰ Een van de gevolgen was dat er onbelemmerd en in groten getale leerlingen werden aangenomen, waardoor het aanbod van diamantwerkers steeds zeer groot was.

Nieuwe marktverhoudingen na de Kaapse Tijd

De stormachtige ontwikkeling in de legendarische Kaapse Tijd leidde tot een sterke loonstijging, een snelle uitbreiding van het aantal diamantbewerkers en de opkomst van een nieuwe groep juweliers uit de kring van de eigenwerkmakers, slijpers dus die zelf ruwe diamant inkochten, die bewerkten en daarna als 'geslepen' verkochten. Sommigen van hen werkten zich op tot grote juweliers. Dat wijst erop dat de toegang tot het juweliersvak erg gemakkelijk was. De diamanthandel was na de Kaapse Tijd voor het overgrote deel in handen van juweliers met weinig kapitaalcracht, onder wie veel eigenwerkmakers en kleine sjacheraars. Van Tijn schat hun aantal op ongeveer 1000. Zij waren in feite tussenmannen die de bewerking in Amsterdam organiseerden en daarop wat verdienden, de werkelijke winsten gingen naar de groothandel in ruw (in Londen) en die in geslepen (onder andere in Parijs).⁸¹

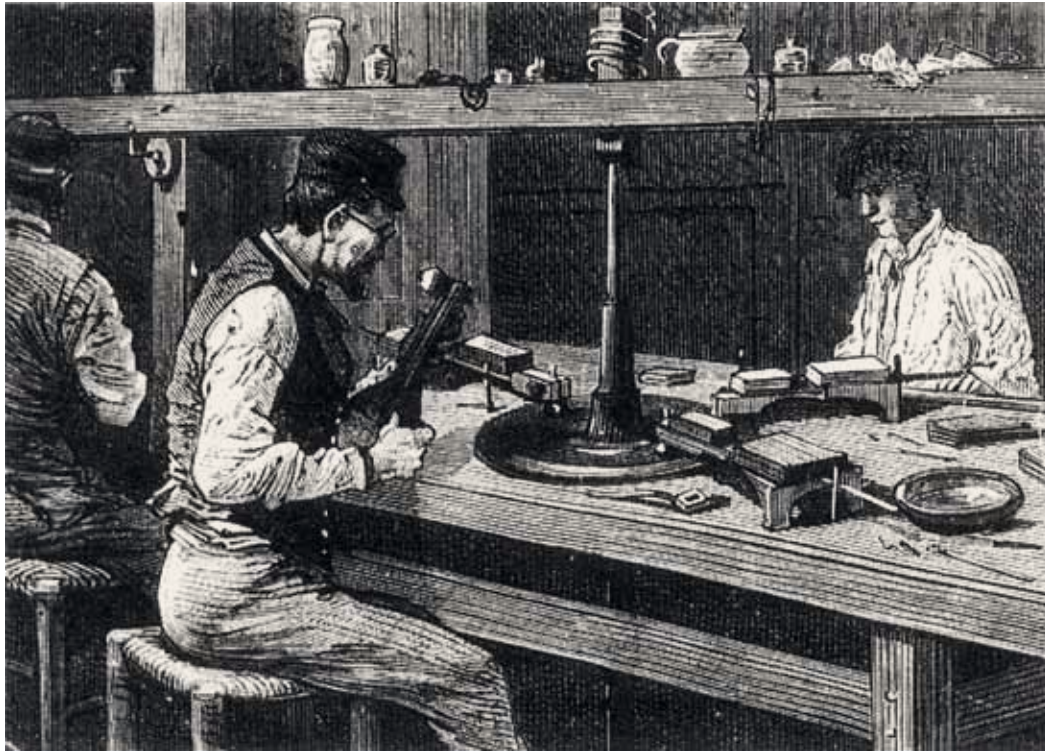


Het snijden ... (uit: Ad KNOTTER, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*)

Ondertussen groeide de werkgelegenheid in de diamantbewerking sterk. Bij de beroepstelling van 1889 werden er in Amsterdam 10.502 diamantbewerkers geteld, tegenover circa 1400 in de jaren 1860.⁸²

Door de grote onderlinge concurrentie en omdat eigenwerkmakers makkelijk konden toetreden, was de Amsterdamse diamanthandel wat aanvoer en prijszetting betreft volkomen afhankelijk van de Londense groothandel in ruw, zeker sinds de De Beers Company (in handen van Cecil Rhodes) de aanvoer uit Zuid-Afrika beheerste (na 1888). Ook tegenover de handel in geslepen diamanten stond de Amsterdamse handel zwak: de grote kooplieden in geslepen konden hun inkooprijzen dicteren en richtten die naar de in Amsterdam betaalde lonen. Het gevolg was een neerwaartse loon- en prijs-spiraal in Amsterdam door de concurrentie en onderbieding van kleine handelaars en eigenwerkmakers. Pogingen om de Amsterdamse handel door aaneensluiting een steviger positie in de in- en verkoopmarkten te verschaffen, mislukten.⁸³

In de jaren 1880 werd er in toenemende mate in commissie voor buitenlandse opdrachtgevers gewerkt, met als gevolg dat de daarbij betrokken juweliers niet meer als tussenhandelaars, maar nog slechts als molenverhuurders optraden. In het algemeen bouwden juweliers steeds meer zelf nieuwe fabrieken (of molenverhuurderijen). Slijpersbazen die werk van die juweliers-fabriekbezitters aannamen, konden nu niet



En het slijpen, rond 1880. (uit: Ad KNOTTER, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*)

meer voor verschillende juweliers werken, maar werden afhankelijk van een enkele opdrachtgever, die tevens optrad als molenverhuurder. Hun zelfstandige positie werd daarmee aangetast. In de jaren 1890 werd die tendens sterker: eigenwerkmakers en later ook grote juweliers lieten hun personeel aan eigen molens werken onder toezicht van een meesterknecht, dus zonder bazen die zelf werk aannamen. In die periode werd het stelsel van onderaanneming dus geleidelijk vervangen door een rechtstreeks dienstverband.⁸⁴

In die jaren zorgden de veranderde wereldmarktverhoudingen ervoor dat er een nieuw specialisme in Amsterdam ontstond, de zogenaamde chipsslijperij, voor de vervaardiging van zeer kleine diamanten uit schilfers diamant en kleine sortering. In het algemeen werden in Amsterdam kleine en middelsoorten bewerkt, en minder grotere diamanten ('grof'). Die verdwenen meer en meer naar Antwerpen. Van oudsher slepen joden de grote stenen, maar de kleinfabricage werd vooral door zogenaamde christen-slijpers uitgevoerd. Door de groei van dit marktsegment nam hun aandeel aan het eind van de jaren 1880 sterk toe, zodat de religieus-etnische samenstelling van de diamantwerkersbevolking veranderde: in 1889 was het aantal joodse en niet-joodse diamantbewerkers ongeveer gelijk. In Amsterdam bestonden er zo twee min of meer gescheiden diamantindustrieën: een joodse en een christelijke, die ook in verschillende delen van de stad waren gevestigd.⁸⁵

Van 'craft' naar 'industrial unionism'

Vanaf het eind van de jaren 1880 begonnen er weer vakorganisaties in het diamantvak te ontstaan, waaronder de Brillantslijpersknechts-Vereeniging 'Streven naar Verbetering' in 1894. Die vereniging van christenslijpers organiseerde alleen knechts en sloot zich niet aan bij de enige jaren eerder opgerichte Nederlandsche Diamantbewerkers-Vereeniging. Als knechten wilden zij niet in een vereniging waarvan ook bazen deel uitmaakten, een duidelijk signaal dat de belangen van bazen-onderaannemers en knechts (toen nog) niet als gelijk werden ervaren. In 1894 braken er stakingen bij deze knechtenvereniging uit, gericht tegen bazen en eigenwerkmakers in christenfabrieken.

De Nederlandsche Diamantbewerkers-Vereeniging was in 1889 opgericht door zowel joodse als christen-slijpers. Ze stond onder leiding van een aantal sociaal-democraten, die later nog van zich lieten horen. In eerste instantie kon ze geen stabiele aanhang verwerven. Daarnaast ontstonden er nog enkele kleinere categorale vakverenigingen: een Brillantsnijders- en -snijders-Vereeniging (1894), en een 'Internationale' Verstellers-Vereeniging (ook in 1894). Die laatste weigerde net als 'Streven naar Verbetering' in een verenigingsverband met de slijpers te treden, omdat ze die immers zelf betaalden.⁸⁶

Die categorale verschillen bleken algemene solidariteit niet in de weg te staan toen in november 1894 onverwacht een spontane algemene staking van vrijwel alle categorieën diamantbewerkers uitbrak. Aanleiding was een staking van chips-slijpersknechten op de christenfabriek van een eigenwerkfirma, die 'een slijperspersoneel had gevormd, werkende onder leiding van een meesterknecht'. Later volgden de knechten van andere 'chipsbazen' de staking.⁸⁷ Op een massameeting werd een stakingscomité gevormd, bestaande uit vertegenwoordigers van de hiervoor genoemde categorale verenigingen. Na enkele dagen gaven de werkgevers toe: er kwam een algemeen minimumtarief. Hoewel er, aldus van Tijn, 'vele onderlinge tegenstellingen, zoals die tussen slijpers en verstellers, bazen en knechts' overwonnen moesten worden, werd op 18 november besloten een Hoofd-Comité der gezamenlijke Diamantbewerkers-Vereenigingen te vormen. Dat was het begin van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB), een van de meest succesvolle vakorganisaties in de Nederlandse vakbondsgeschiedenis, die een doorslaggevende invloed had op de vorming van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV, vandaag de Federatie Nederlandse Vakbeweging). In de leiding van de ANDB zaten dezelfde sociaaldemocraten die eerder de Nederlandsche Diamantbewerkers-Vereeniging hadden opgericht, onder wie Henri Polak, de latere voorzitter van de ANDB en het NVV.⁸⁸

Hoewel de christenslijpersknechten de aanzet tot de acties hadden gegeven, behoorden de bestuurders tot de elite van brillantslijpersbazen en snijders. Zij slaagden erin erkenning te krijgen als vertegenwoordigers van de gehele arbeidswereld in de diamantindustrie en potentiële conflicten tussen verschillende categorieën en tussen diamantbewerkers van verschillende religieus-etnische afkomst te overwinnen.⁸⁹ In een terugblik in 1898 zei Henri Polak: 'Joden en Christen diamantbewerkers,

vroeger elkaar vreemde kampen, zijn tot elkaar gebracht en hebben zich broederlijk verenigd. Ook de verhouding tusschen baas, knecht en versteller is zeer verbeterd. Er is geen standsverschil meer onder ons. Wij zijn nu slechts allen diamantbewerkers, mede-arbeiders.’⁹⁰

Van Tijn wijst er niettemin op dat ‘een ongunstige factor, waarmee ook de nieuwe Bond nog dikwijls zou worstelen, werd gevormd door de belangentegenstellingen tussen de diverse soorten diamantbewerkers’. Door de voortdurende en ernstige verlaging van de verdiensten had er echter een zekere proletarisering onder de diamantbewerkers plaatsgevonden, waarbij ook herinnerd kan worden aan de hierboven vermelde tendens om fabrieken op te richten van slijpers zonder bazen, onder leiding van meesterknechts. Toch waren er in 1894 nog ongeveer 850 bazen onder de briljantslijpers, tegenover circa 3300 knechten. Sommigen in het Hoofd-Comité waren aanvankelijk van mening dat samenwerking tussen bazen en knechten niet mogelijk was en dat beiden dus niet in één bond verenigd konden worden.⁹¹ Maar blijkbaar werd het inzicht dominant dat het loon van iedereen tenslotte afhing van de tarieven die de juweliërs betaalden, en dat onderlinge rivaliteit de afhankelijkheid van de werkgevers vergrootte. Om het loonpeil van bazen en knechten te beschermen was een minimumtarief noodzakelijk. Dat was alleen haalbaar als alle diamantbewerkers zich aaneensloten tot een algemeen verkoopkartel van hun arbeidskracht.⁹²

‘Regulatory unionism’

Dat die aaneensluiting noodzakelijk was en dat eerst het Hoofd-Comité en later de ANDB daarmee succes konden boeken, hing samen met de zwakke positie van de Amsterdamse juweliërs tussen de groothandel in ruw en die in geslepen. Door een algemeen minimumtarief in de lonen kon de prijs van geslepen gestabiliseerd en zelfs verhoogd worden. Dat doel streefde de bond bewust na. In die zin werd er volgens van Tijn ‘van meet af aan een keihard “business unionism” bedreven [...] met de sympathie van de betere juweliërs bovendien’. Om overeind te blijven tegenover het ruwmonopolie en de handel in grote geslepen, moest er een Amsterdams monopolie worden gevormd. ‘In beginsel zou het een combinatie van kooplieden kunnen zijn, bijvoorbeeld handelend via een centraal inkoop- en verkoopkantoor dat voorwaarden zou kunnen dicteren aan de ruw- en geslepen-handel. Dat was in de Amsterdamse omstandigheden [...] echter uitgesloten. Maar het kon evenzeer een monopolie van de arbeid zijn, een kartel dat zich zou belasten met de verkoop van de arbeidskracht, en dat bleek aan het eind van 1894 wel mogelijk.’⁹³

De Amsterdamse loonstandaard werd vanaf toen prijsbepalend voor de afzetmarkten waarop Amsterdam zich richtte – vooral die in de Verenigde Staten. De aard van diamant als luxeproduct maakte dit mogelijk: loonsverhogingen konden gemakkelijk in de prijs worden doorgerekend. Op die basis kwam er een soort *regulatory unionism* tot stand. Ook voor de (grote) juweliërs was immers een vast loontarief van belang, mits algemeen gehandhaafd, omdat daarmee loonconcurrentie en onderbieding door kleine handelaren en eigenwerkmakers voorkomen kon worden. Van Tijn haalt diverse voorbeelden aan waaruit blijkt dat de juweliërs zich



Amsterdamse diamantsnijders aan het werk in een snijdersatelier.
(uit: Salvador BLOEMGARTEN, *Henri Polak: sociaal democraat 1868-1943*)

daarvan terdege bewust waren. Ze begrepen dat een algemeen tarief een effectief middel was om de voortdurende druk op de prijzen van geslepen diamant een halt toe te roepen. Maar de handhaving van het tarief moest wel telkens door partiële of grotere stakingen worden afgedwongen.

De prijsstabilisatie had tot gevolg dat er een zekere sanering plaatsvond: enkele grote juweliërs verstevigden hun positie en sloten zich aaneen in een Amsterdamsche Juweliërsvereniging, die zich vanaf ongeveer 1900 naast en tegenover de ANDB kon consolideren. Volgens Henri Polak konden de juweliërs zich beter verenigen tegen het ruwsyndicaat van De Beers, of tegen de handel in geslepen diamant door zelf een geslepensyndicaat te vormen dat de prijzen vaststelde.⁹⁴ Later herhaalde Polak dat pleidooi nog verschillende malen.⁹⁵ Uiteindelijk kon echter enkel de ANDB een prijs- en loonstabilisatie afdwingen. Om het tarief algemeen geldend te houden, was een sterke arbeidersvakbond nodig. Volgens Polak had die vanaf het begin gezorgd voor ‘het tot stand komen van eene tevoren ongekende vastheid van de prijzen der geslepen-markt, waardoor aan de onedele concurrentie der fabrikanten ten koste van het levensbestaan der werklieden een einde gemaakt werd’.⁹⁶

Zolang de loonstandaard en de prijzen in Amsterdam werden bepaald, kon de ANDB die rol vervullen. Zoals gezegd was de enige basis van de vestiging van de industrie de aanwezigheid van geschoolde arbeid. De ANDB probeerde het aanbod daarvan te regelen door het aantal leerlingen te beperken. Maar geschoolde arbeid en opleidingscapaciteit waren ook elders beschikbaar, met name in Antwerpen. Er

was een vrij druk verkeer van diamantbewerkers tussen Amsterdam en Antwerpen. Om te voorkomen dat de Antwerpse diamantnijverheid op loonkosten zou gaan concurreren, stimuleerde en ondersteunde de ANDB vanaf het begin de oprichting van een vakvereniging in Antwerpen. Het doel was om het Amsterdamse tarief ook in Antwerpen ingang te doen vinden, om zo internationaal een bodem in de diamantarbeidsmarkt te kunnen leggen. Dat lukte slechts gedeeltelijk. De Belgische juweliers waren niet bereid zich aan hun Amsterdamse collega's te spiegelen. Kleinere Antwerpse werkgevers weken meer en meer uit naar het Kempische platteland, waar in de dorpen een 'buitenindustrie' opkwam. Daar werd in huisindustrie tegen veel lagere lonen gewerkt. Al in 1908 waren er in België evenveel diamantbewerkers als in Nederland. Na de Eerste Wereldoorlog raakte de Amsterdamse industrie in een structurele crisis. In 1929 telde Amsterdam nog 6000 diamantbewerkers; in België werd hun aantal op 25.000 geschat. De ANDB moest nu loonsverlagingen accepteren. De pogingen om de industrie in Amsterdam via internationale regeling van de arbeidsvoorwaarden overeind te houden, mislukten uiteindelijk. In 1940 waren er nog 4000 diamantbewerkers over, waarvan het grootste deel werkloos. Velen werden tijdens de bezetting door de nazi's weggevoerd.⁹⁷

Conclusie

Bij de drie verschillende industrieën die we hier bespraken, valt op dat de vakorganisaties die erin actief waren overal hun grootste successen behaalden toen ze er via controle van de arbeidsmarkt in slaagden orde te scheppen in de algemene markt- en concurrentieverhoudingen waarin de industrie opereerde. Dat was het geval in de Amerikaanse vensterglasindustrie met het *dual monopoly* van de Window Glass Workers of America en de American Window Glass Manufacturers Association in de jaren 1880 en 1890; in de Belgische vensterglasindustrie met het algemene verkoopkantoor dat ongeveer rond 1910 tot stand was gekomen onder druk van de Nouvelle Union Verrière; en ook met het algemene tarief in de Amsterdamse diamantindustrie dat de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB) in 1894 had afgedwongen en in principe werd ondersteund door de grote juweliers. In al die gevallen zorgde het optreden van de vakorganisaties ervoor dat de afzetmarkten en de verkoopprijzen zich stabiliseerden, mede omdat nieuwkomers geen toegang meer konden krijgen tot de industrie met behulp van lagere lonen en prijzen. Het ging in die gevallen dus om vormen van wat in de Amerikaanse literatuur *regulatory unionism* heet.

De invloed van de vakorganisaties op de marktverhoudingen kwam steeds onder specifieke omstandigheden tot stand en was ook steeds van tijdelijke, middellange duur. Na 1900 raakte het *dual monopoly* in de Amerikaanse vensterglasindustrie in een crisis door de opkomst van gemechaniseerde fabrieken; in België was dat in de tweede helft van de jaren 1920 het geval. In de Amsterdamse diamantindustrie ging de invloed van de ANDB op de arbeidsmarkt na de Eerste Wereldoorlog verloren door de sterke opkomst van Antwerpen.

De controle over de arbeidsmarkt kwam in de onderzochte gevallen op verschillende manieren tot stand. In de vensterglasindustrie was die gebaseerd op de toegang tot de geschoolde beroepen in de glasbewerking, met uitsluiting van de on- of halfgeschoolde arbeiders, zoals de *snappers* of de *magasiniers*. De crisis in die vorm van arbeidsregulering ontstond juist daardoor: door de mechanisatie waren de geschoolde beroepen overbodig geworden. Die vorm van *regulatory unionism* bouwde voort op het oudere *craft unionism* in de vensterglasindustrie, zowel in Amerika als in België. Het sectionalisme van de geschoolde glasarbeiders werd pas overwonnen in de jaren 1930, toen hun rol door de mechanisatie was uitgespeeld. Toen pas ontstond er een *industrial unionism* dat alle glasarbeiders omvatte.

De overgang van *craft unionism* naar *industrial unionism* is in alle onderzochte gevallen herkenbaar, maar telkens op eigenaardige wijze. De oorsprong die de arbeidsorganisatie in de besproken industrieën had in het zelfstandige ambacht, en de grote betekenis van het systeem van interne onderaanneming hadden tot gevolg dat er conflicten ontstonden tussen verschillende groepen arbeiders, in het bijzonder tussen de werkbazen-onderaannemers en hun ondergeschikten, of tussen beroeps categorieën die daaruit waren voortgekomen, zoals tussen glasblazers en *snappers* of tussen diamantslijpers en verstellers. Zij organiseerden zich vaak in afzonderlijke vakverenigingen. In de vensterglasindustrie konden die tegenstellingen en conflicten niet overwonnen worden. Ze bleven bestaan tot de vakarbeiders waren verdwenen. In de Amsterdamse diamantindustrie slaagden de afzonderlijke verenigingen en beroeps categorieën er veel eerder in de onderlinge tegenstellingen te overwinnen. Daar was al vanaf 1894 sprake van een industriële eenheidsbond. Dat verschil vraagt om een verklaring. Cruciaal was waarschijnlijk dat geen van de betrokken beroeps categorieën (slijpersbazen en -knechten, verstellers, klovers en snijders) of religieus-etnische groepen (christenen en joden) in staat waren ieder afzonderlijk hun categorale arbeidsmarkt te beheersen. De regulering van de arbeidsmarkt kon alleen tot stand komen door de eenheid van alle betrokken diamantbewerkers.

Volgens Theo van Tijn was het echter minstens zo belangrijk dat de leiders van de diamantbewerkersbeweging zich lieten leiden door een uitgesproken socialistische ideologie. Daardoor hadden ze inzicht in de klassenverhoudingen verworven en de arbeidersklasse als eenheid leren zien. Je kan die redenering ook omdraaien: de diamantbewerkers werden vatbaar voor dat inzicht, omdat zij zich door de nivelering van hun sociale positie bewust waren geworden van hun gemeenschappelijke belangen op de arbeidsmarkt. Pogingen van de afzonderlijke diamantbewerkersverenigingen uit de Kaapse Tijd (1871-1873) om tot een overkoepelende organisatie van de klovers-, briljantsnijders- en briljantslijpersverenigingen te komen en zo gezamenlijk sterker te staan tegenover de juweliers, mislukten toen nog. Ze konden zich nog niet als onderdeel van een algemene arbeidersklasse zien. Dat was in 1894 heel anders. De initiatiefnemers van de ANDB waren allemaal afkomstig uit de Sociaal Democratische Bond en hadden ervaring in de algemene arbeidersbeweging en waren op de hoogte van theorieën over de klassenstrijd.⁹⁸

In dat opzicht waren er grote verschillen met de Belgische en Amerikaans-Belgische vakbonden van geschoolde glasbewerkers. In Charleroi distantieerden die zich in hun volgehouden exclusiviteit van de socialistische beweging. De Amerikaans-Belgische glasbewerkers zochten hun heil in eigen enclaves in de vorm van productiecoöperaties en sloten zich daarmee af van posities op de arbeidsmarkt van de gemechaniseerde fabrieken. Zij bleven hangen in de vroege, ambachtelijke fase van de arbeidersbeweging.

Deze bijdrage is opgedragen aan Theo van Tijn (1927-1992), hoogleraar sociale en economische geschiedenis in Utrecht (1967-1992), die mij leerde met andere ogen naar de geschiedenis van de vakbeweging te kijken.

- 1 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns. Industry, Labor, and Political Economy in Appalachia, 1890-1930s*, Urbana (IL): University of Illinois Press, 2007; Ken FONES-WOLF, *From Craft to Industrial Unionism in the Window-Glass Industry: Clarksburg, West Virginia, 1900-1937*. In: *Labor History*, (1995)37, pp. 28-49. Zie ook: Pearce DAVIS, *The Development of the American Glass Industry*, Cambridge (MA): Harvard University Press, 1949.
- 2 Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen, arbeidsorganisatie en arbeidsverhoudingen in de Belgische glas- en textielnijverheid, 1886-1914*, VUB, doctoraal proefschrift, 2010. Zie ook: Jean-Louis DELAET, *La mécanisation de la verrerie à vitres à Charleroi dans la première moitié du XXe siècle*. In: G. KURGAN-VAN HENTENRYK & J. STENGERS (red.), *L'innovation technologique. Facteur de changement (XIXe-XXe siècles)*, Brussel: ULB, 1986, pp. 113-152; Virgile LEFÈVRE, *La verrerie à vitres et les verriers de Belgique depuis le XVe siècle*, Parijs/Brussel, 1938. Widukind De Ridder was zo vriendelijk me een kopie van dit in Nederland niet te verkrijgen boek te bezorgen.
- 3 Theo VAN TIJN, *De Algemeene Nederlandse Diamantbewerkerbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, (1973)88, pp. 403-418; Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid, 1845-1897*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (1974)87, pp. 16-70 en 160-201; Theo VAN TIJN, *De Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid, 1845-1940*. In: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, (1989)21, pp. 248-262.
- 4 Ken FONES-WOLF, *Immigrants, Labor and Capital in a Transnational Context. Belgian Glass Workers in America, 1880-1925*. In: *Journal of American Ethnic History*, 21(2002)2, pp. 59-80; Ken FONES-WOLF, *Transatlantic Craft Migrations and Transnational Spaces. Belgian Window Glass Workers in America, 1880-1920*. In: *Labor History*, 45(2004)3, pp. 299-321.
- 5 Patricia VAN DEN EECKHOUT (red.), *Supervision and Authority in Industry. Western European Experiences, 1830-1939*, New York/Oxford: Berghahn, 2009, pp. 1-33, aldaar pp. 8-9 en 11-13. De auteurs die zij citeert, zijn onder meer: Daniel NELSON, *Managers and Workers. Origins of the New Factory System in the United States 1880-1920*, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1975; Dan CLAWSON, *Bureaucracy and the Labor Process. The Transformation of U.S. Industry, 1860-1920*, New York/Londen: Monthly Review Press, 1980; Craig LITTLER, *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies. A Comparative Study of the Transformation of Work Organization in Britain, Japan and the USA*, Londen: Heinemann Educational Publishers, 1982; Philippe LEFÈVRE, *L'invention de la grande entreprise. Travail, hiérarchie, marche. France, fin XVIII-début XXe siècle*, Parijs: Presses Universitaires de France, 2003. Voor

een interessante Franse casus: Donald REID, *The Miners of Decazeville. A Genealogy of Deindustrialization*, Cambridge (MA): Harvard University Press, 1985.

- 6 David MONTGOMERY, *The Fall of the House of Labor. The Workplace, the State, and American Labor Activism, 1865-1925*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 12.
- 7 David MONTGOMERY, *The Fall of the House [...]*, pp. 187-188 (eigen vertaling).
- 8 David MONTGOMERY, *The Fall of the House [...]*, pp. 41-42 en 210. Zie ook: Katherine STONE, *The Origins of Job Structures in the Steel Industry*. In: *Review of Radical Political Economy*, (1974)6, pp. 115-170.
- 9 Patricia VAN DEN EECKHOUT (red.), *Supervision and Authority [...]*, p. 9; Daniel NELSON, *Managers and Workers [...]*, pp. 38-39; Dan CLAWSON, *Bureaucracy and the Labor [...]*, pp. 94-97. Over het helper system in verband met *internal contracting* in Amerika, zie ook: Lloyd ULMAN, *The Rise of the National Trade Union. The Development and Significance of Its Structure, Governing Institutions, and Economic Policies*, Cambridge (MA): Harvard University Press, 1966, pp. 468-470.
- 10 Eric HOBBSBAWM, *Labouring Men. Studies in the History of Labour*, Londen: Weidenfeld and Nicolson, 1964, p. 300.
- 11 Craig LITTLER, *The Development of the Labour [...]*, pp. 68 en 77.
- 12 Sidney WEBB & Beatrice WEBB, *The History of Trade Unionism, 1660-1920*, Londen: Longmans, 1920 (oorspr. 1894), pp. 353-354 (eigen vertaling).
- 13 Geciteerd in: Sidney WEBB & Beatrice WEBB, *Industrial Democracy*, Londen, 1897, pp. 295-296 (eigen vertaling).
- 14 Sidney WEBB & Beatrice WEBB, *Industrial Democracy [...]*, p. 303 (eigen vertaling).
- 15 Quentin SCRABEC, *Michael Owens and the Glass Industry*, Greta: Pelican Publishing, 2007, p. 30.
- 16 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 39-40, 141, 175 (eigen vertaling).
- 17 David MONTGOMERY, *The Fall of the House [...]*, p. 34.
- 18 Victoria C. HATTAM, *Labor Visions and State Power. The Origins of Business Unionism in the United States*, Princeton: Princeton University Press, 1994.
- 19 Geciteerd in: Colin GORDON, *New Deals. Business, Labor, and Politics in America, 1920-1935*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 91 (eigen vertaling).
- 20 Colin GORDON, *New Deals [...]*, pp. 87-97.
- 21 Voor deze vestigingsplaatsen zie: Ken FONES-WOLF, *Transatlantic Craft Migrations [...]*, p. 309.
- 22 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 124-135.
- 23 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 53; Ken FONES-WOLF, *Transatlantic Craft Migrations [...]*, p. 304; Ken FONES-WOLF, *Immigrants, Labor and Capital [...]*, pp. 73-74.
- 24 Bernard H. MOSS, *The Origins of the French Labor Movement. The Socialism of the Skilled Workers, 1830-1914*, Berkeley: University of California Press, 1976. Voor een interessante Franse casus: Joan Wallach SCOTT, *The Glassworkers of Carmaux. French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Cambridge (MA): Harvard University Press, 1974; Friedrich LINGER, *Beyond Exceptionalism. Notes on the Artisanal Phase of the Labour Movement in France, England, Germany and the United States*. In: *International Review of Social History*, 36(1991), pp. 1-23.
- 25 Ad KNOTTER, *Van 'defensieve standsreflex' tot 'verkoopkartel van arbeidskracht'*. Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging (ca. 1870-ca. 1895). In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19(1993), pp. 68-93.
- 26 Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, pp. 182-184. 'Wanoven' is de Nederlandse term voor een gasgestookte tunnelvormige continu-oven (in het Frans: *four à bassin*); Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]* gebruikte term 'plukkers' voor de glasarbeiders die in het Engels *gatherers* in het Frans *ceulleurs* worden genoemd.
- 27 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 29-33, 54, 122-123.

- 28 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 139-143.
- 29 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 132, 137, 141, 220 noot 72.
- 30 Quentin SCRABEC, *Michael Owens [...]*, pp. 29-30.
- 31 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 39, 42; Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, p. 80.
- 32 Lloyd ULMAN, *The Rise of the National [...]*, p. 469.
- 33 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 39-40.
- 34 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 19; zie ook: Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, p. 80.
- 35 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 126-128.
- 36 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 22.
- 37 Geciteerd in: Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, p. 126.
- 38 Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, p. 132; Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 121; Ken FONES-WOLF, *Transatlantic Craft Migrations [...]*, pp. 302-305; Ken FONES-WOLF, *Immigrants, Labor and Capital [...]*, pp. 63-66; Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, pp. 106-107, 117; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 64-65.
- 39 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 21; zie ook: Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, pp. 126-132 (eigen vertaling).
- 40 Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, pp. 185-186 (eigen vertaling).
- 41 Ken FONES-WOLF, *From Craft to Industrial [...]*, p. 34.
- 42 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 24-27, 50-54, 122-123, 130, 135; Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, pp. 175-180, 186-187, 191.
- 43 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, pp. 183-184.
- 44 Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, p. 193 (eigen vertaling).
- 45 Pearce DAVIS, *The Development of [...]*, p. 175; Ken FONES-WOLF, *From Craft to Industrial [...]*.
- 46 Ken FONES-WOLF, *Transatlantic Craft Migrations [...]*, p. 314; Ken FONES-WOLF, *Immigrants, Labor and Capital [...]*, p. 75.
- 47 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 186 (eigen vertaling).
- 48 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 30.
- 49 Ken FONES-WOLF, *Glass Towns [...]*, p. 184 (eigen vertaling).
- 50 Ken FONES-WOLF, *From Craft to Industrial [...]*, pp. 39, 45-46 (eigen vertaling).
- 51 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 118.
- 52 Oppericht in 1894 als opvolger van de Union Verrière (1883), zie verder.
- 53 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 144-145, 147; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, p. 143.
- 54 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 113-116, 120-121; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, p. 74.
- 55 Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 70-71, 81. Zie ook: Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 129.
- 56 Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, pp. 182-197.
- 57 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 122-123; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 80-81.
- 58 Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, p. 82; Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, pp. 198-203; Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 130-134.
- 59 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 135-142, 150; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 102-122.
- 60 Emile VANDERVELDE, *Enquête sur les associations professionnelles d'artisans et ouvriers en Belgique, Tome 1*, Brussel: Office de Publicité, 1891, p. 114.
- 61 Emile VANDERVELDE, *Enquête sur les associations [...]*, pp. 114-115.
- 62 Emile VANDERVELDE, *Enquête sur les associations [...]*, p. 118; zie ook: Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 126; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 60-61.
- 63 Emile VANDERVELDE, *Enquête sur les associations [...]*, p. 114.
- 64 Emile VANDERVELDE, *Enquête sur les associations [...]*, p. 124.
- 65 Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, p. 111.
- 66 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 126.
- 67 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 125; Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, p. 118.
- 68 Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, p. 120; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 85-86.
- 69 In 1894 werd de secretaris van de Nouvelle Union Verrière, Joseph Lambillotte, parlamentslid voor de Parti Ouvrier Belge. Zie: Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, p. 123.
- 70 Widukind DE RIDDER, *Loonsystemen [...]*, p. 119; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 85-86.
- 71 Geciteerd in: Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 134 (eigen vertaling).
- 72 Emile VANDERVELDE, *Enquête sur les associations [...]*, p. 43 (eigen vertaling).
- 73 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, p. 145; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, p. 150.
- 74 Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 144-146 (eigen vertaling); Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 147-148.
- 75 Jean-Louis DELAET, *La mécanisation [...]*, pp. 148-149; Virgile LEFÈBVRE, *La verrerie à vitres [...]*, pp. 151-152.
- 76 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, p. 28.
- 77 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 19-21, 56.
- 78 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, p. 29.
- 79 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 33, 63.
- 80 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 60-63.
- 81 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 36-37.
- 82 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, p. 60.
- 83 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 45-46, 164-165.
- 84 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 42, 171-172, 190.
- 85 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 55-56.
- 86 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 178-181.
- 87 C.A. VAN DER VELDE, *De A.N.D.B. Een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne beteekenis*, Amsterdam, 1925, pp. 46-48.
- 88 Zie: Salvador BLOEMGARTEN, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*, 's-Gravenhage: Sdu, 1993.
- 89 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 182-183.
- 90 Geciteerd door: Salvador BLOEMGARTEN, *Henri Polak [...]*, p. 109.
- 91 Salvador BLOEMGARTEN, *Henri Polak [...]*, p. 97.
- 92 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 185-186.
- 93 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, p. 187.
- 94 Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 190-194. Zie ook: Theo VAN TIJN, *De Algemeene Nederlandsche [...]*, pp. 410-414.
- 95 Salvador BLOEMGARTEN, *Henri Polak [...]*, pp. 404, 608.
- 96 Geciteerd door: Theo VAN TIJN, *De Algemeene Nederlandsche [...]*, p. 412.
- 97 Gebaseerd op: Theo VAN TIJN, *De Amsterdamse diamanthandel [...]*, pp. 260-262.
- 98 Zie: Theo VAN TIJN, *Geschiedenis van de Amsterdamse [...]*, pp. 64, 179.